

אריה קרמפף. המקורות הלאומיים של כלכלת השוק: פיתוח כלכלי בתקופת עיצובו של הקפיטליזם הישראלי.

ירושלים: מאגנס. 2015. 275 עמודים

אולג קומליק*

כיצד התגבש הקפיטליזם הישראלי? מה ייחודו המוסדי? אילו רעיונות ואינטרסים עיצבו את המדיניות הכלכלית והתוו את מגמת ההתפתחות של המערכת הפיננסית במדינת ישראל? השאלות המהותיות הללו עומדות במוקד ספרו החשוב של אריה קרמפף *המקורות הלאומיים של כלכלת השוק*, המציע למסתקרנים ולעוסקים בפיענוח תצרף הכלכלה הפוליטית המקומית תובנות ותשובות מחדשות הנובעות ממסכת אמפירית עשירה ומקורית ומתלכדות לצבר של טענות ראויות לציון ולדיון.

במסה "That's interesting!" תהה הסוציולוג מוריי דייוויס (Davis, 1971) מה גורם למחקר או לתיאוריה מסוימת להיות מעניינים בעינינו. על מחקר מעניין, לפי דייוויס, לשלול את המובן מאליו ולערער את אשר נתפס כמקובל בקהילייה אקדמית או בציבור. ספרו של קרמפף בהחלט משתייך לקטגוריה מכובדת זו: לא אחת הוא מצליח להזים את המוסכמות. אבקש לכוון את רשימת הסקירה הקצרה הזו לנקודות הללו.

התזה המרכזית של הספר העוברת כחוט השני לכל אורכו היא שמסוף שנות השלושים ואילך, בהשפעת הרעיונות שיובאו מהשיח האמריקאי, עיצבו כלכלנים ופקידים בשירות התנועה הציונית משטר פוליטי-כלכלי שקרמפף מכנה אותו "לאומיות שוק". משטר זה גייס את כלכלת השוק, על מנעדיה, להגשמת הפרויקט הלאומי-ציוני של בניוי האומה. כלומר, לפי קרמפף, האסטרטגיה הכלכלית שננקטה לאחר הקמת המדינה לא הייתה תוצאה של מתח ופשרה בין השקפת עולם סוציאליסטית (אף שזו, כידוע, שימשה כאתוס או כאצטלה) ובין צרכים מעשיים; אלא התכניות הכלכליות שאומצו עד אמצע שנות השישים שיקפו הבניה של אינטרסים לאומיים באמצעות מומחים, גופי ידע מקצועיים ורשתות מדיניות. כך, בסופו של דבר, כלכלת השוק שתוכננה ונבנתה בישראל הייתה מכשיר לאומי-ממלכתי ולא פרויקט ליברלי כבמדינות אחרות. ניתוח פועלו של דוד הורוביץ – יועץ בוועד הכלכלי האמריקאי בפלשתינה, מזכיר המחלקה הכלכלית בסוכנות היהודית, מנכ"ל משרד האוצר והנגיד הראשון של בנק ישראל – הוא ציר מרכזי שסביבו מסתעף המחקר.

החלק הראשון של הספר דן בדחיקת הפרדיגמה האגררית ששלטה בכיפה מראשית הפרויקט הציוני ובניסוחה של פרדיגמת הפיתוח המהיר, שנרקמה מרעיונות שנשאבו באופן סלקטיבי ממדיניות הגוי-דיל, מכלכלת המלחמה וממחשבה קיינסיאנית. קרמפף פורש מארג אנליטי של אירועים היסטוריים מצומתי מפגש מוסדיים רווי מאבקים, כגון ועדת התיכון שהוקמה על ידי בן-גוריון ב-1942, ומתאר כיצד בפורומים אלו רעיונות כלכלניים מופשטים תורגמו להקשר הפוליטי המקומי והותאמו לאינטרסים הציוניים ולתכניות של תיעוש והשגת תעסוקה מלאה שהוצאו לפועל לאחר הקמת המדינה. במחצית השנייה של שנות החמישים, טוען קרמפף, החלה מתגבשת בממשלה ובמגזר הפרטי קואליציית שחקנים שהסתמכה על רעיונות כלכלניים חדשים, שנוסחו

* בית הספר למדעי ההתנהגות במסלול האקדמי המכללה למנהל והמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב

באקדמיה על ידי הפרופסור דן פטנקין ותלמידיו, ועיצבה את פרדיגמת העצמאות הכלכלית, המבכרת את הגברת הייצוא ואת צמצום הגירעון המסחרי בגלל כינון השוק האירופי המשותף ב-1958. במסגרת פרדיגמה זו הפכו הבורגנות ובעלי ההון לנשאים חדשים של האינטרס הלאומי, במקום ההסתדרות, ולכן הארגונים המדינתיים נרתמו לסייע להם. בטענתו זו של קרמפף מגולם בעצם הסבר משלים להבנת המיתון היוזם שתוכנן ויושם בשנים 1964–1966 (גרינברג, 1993; Shalev, 1992).

חלקו השני של הספר דן במערכת היחסים המורכבת בין הממשלה, בנק ישראל והבנקים הגדולים, אשר נסבה סביב הכלכלה הפוליטית של הקצאת אשראי. גם בשדה הזה קרמפף מאיר מוזווית שונה פרקים מרכזיים בהיסטוריה של מדינת ישראל. בניגוד לטענה הרווחת כי בשנות החמישים והשישים הייתה למפא"י שליטה כמעט הגמונית במשק, הספר מגלה כי מפא"י והממשלה לא הצליחו להטיל מרות על עשרות בנקים שניהלו בריש גלי מדיניות אשראי מרחיבה שסתרה את התכתיבים הממלכתיים. מכישלון זה נולד הצורך בארגון מחדש של מנגנוני הרגולציה הפיננסית, שנעשה במסגרת בנק ישראל.

כמו כן, עד כה לא הוטלה בספק חולשתו של בנק ישראל במערך המדינתי-המוסדי עד אמצע שנות השמונים (לויטן וברקאי, 2004; ממן ורוזנהק, 2009). ואולם קרמפף מראה שלאחר ייסוד הבנק המרכזי ב-1954 בניצוחו של דוד הורוביץ, לצד היותו של הבנק זרוע ביצועית של הממשלה ומכשיר מוניטרי כנוע למימון גירעונותיה הוא פעל כרשות רגולטורית רבת השפעה ששינתה באורח קיצוני את מבנה מערכת הבנקאות בתוך פרק זמן קצר.

קרמפף טוען כי הקמת בנק ישראל, והעברתה של יחידת הפיקוח על הבנקים ממשרד האוצר אל בנק ישראל, נועדו בעיקר לבסס את שליטת המדינה הצעירה על המערכת הבנקאית הסותרת והמבוזרת (היו בה אז כ-120 גופים בנקאיים!) ועל הקצאת הלוואות אפקטיבית וסלקטיבית למימוש האינטרסים שהוגדרו כאינטרסים לאומיים במסגרת פרדיגמת הפיתוח המהיר. בתחילת שנות החמישים הממשלה נטולת המשאבים חסרה גם כלים חוקתיים ומנהלתיים להניע את ראשי הבנקים לספק אשראי זול ארוך טווח לחקלאות ולתעשייה, בשעה שהבנקים פיזרו הלוואות צרכניות קצרות מועד שהיו רווחיות מאוד עבורם. לפיכך תוכנן הבנק המרכזי לשמש רשות להכוונת אשראי בנקאי ולהזרמת מימון ציבורי באמצעות הסוכנים המבצעים של המדיניות הזו – הבנקים, בעיקר הבנקים הגדולים.

אך אליה וקוץ בה. קרמפף מראה כי לא היה די בסמכויות הרגולטוריות הפורמליות שהוענקו לבנק ישראל כלפי המערכת הבנקאית כדי להוציא לפועל את מדיניות האשראי והפיתוח המועדפת על ידי הממשלה. התגייסות הבנקים הגדולים למשימה לאומית זו הייתה תולדה של כינון הדרגתי של הברית בינם ובין הארגונים המדינתיים. ברית זו לא חוקקה ברשומות, אבל ביטוייה עולים בבירור מתוך הפרוטוקולים של הוועדה המייעצת לבנק ישראל, שנחשפים בספר לראשונה, ומתוך החלטות הבנק המרכזי והמהלכים שנקט לביצור מעמד הבכורה של הבנקים הגדולים במערכת, באמצעות מתן זכויות יתר והבטחת רווחיותם של הבנקים הגדולים בד בבד עם הפליה של הבנקים הקטנים, קופות מלווה הסתדרותיות ואגודות אשראי פרטיות.

בשיתוף פעולה הדוק זה בין הבנקים הגדולים ובין הסוכנויות המדינתיות, שנועד גם לצמצם את השפעת חברת העובדים ולאפשר לממשלה לבנות כלכלת שוק, טמונים זרעי המערכת הבנקאית המאפיינת את הכלכלה הפוליטית הישראלית עד עצם היום הזה על אף התמורות הרבות שחלו בה – מערכת בנקאית ריכוזית ובעלת עוצמה חריגה.

אימוץ הפרספקטיבה המכירה בהטרוגניות מוסדית תוך-מדינתית היא אחת מנקודות החוזק החשובות של הספר. הרי "המדינה" אינה מנגנון מונוליתי אחיד אלא שדה בורדיאני פורה לשימוש בפרקטיקות שונות ולייצוג אינטרסים ורעיונות מגוונים, ולעתים סותרים, על ידי פוליטיקאים, טכנוקרטים ואנשי אקדמיה שמושפעים בו-זמנית מרעיונות זרים ומנסים להטמיעם תוך מאבקי כוח עם שחקנים אחרים בשדה. הבינוי הכלכלי של האומה וסיתות קווי המתאר של "לאומיות שוק", המתרחשים לנגד עינינו בספר, ממחישים במלוא בוהקם את השיזור ההדדי והבלתי ניתן להפרדה, אך עם זאת דינאמי ונתון לתהליכי שינוי, של מדינה-כלכלה-חברה.

לסיכום, הספר מגולל בפנינו את עיצובו ותפקודו של הקפיטליזם הישראלי, כאשר ייחודו, טוען ומטעים קרמפף, ברכיבו הלאומיים ולא הליברליים: "כאשר הועברו פרקטיקות של כלכלת שוק מהמדינות המפותחות, התעשייתיות והליברליות למדינות מתפתחות, הן הופשטו מהמטען המשפטי והנורמטיבי הליבראלי והוטענו במטען סימבולי לאומי" (עמ' 228).

בראשית סקירה זו ציינת כי אתמקד בטיעונים ובגילויים המערערים על מה שנתפס כמובן מאליו. אבקש לסיימה בהתייחסות לנדבך המרכזי בתזה שמציע קרמפף, שכלל אינו מוטל בספק – הלאומיות הציונית. לאומיות זו מופיעה בספר כאקסיומה נתונה, חסינה מאתגור וחפה מהתבוננות ביקורתית. בל נשכח את המסקנות של ארנסט גלנר, בנדיקט אנדרסון ואריק הובסבאום: "לאומיות" הרי היא מנגנון גיוס בפני עצמו, המופעל בידי האליטות להשגת יעדים פוליטיים וחברתיים. על כן סוגיה זו מתחדדת במיוחד בעודנו דנים בהיווצרות מבנים כלכליים בעת הגשמת הפרויקט הציוני. בעצם לא רק ניצחון "השוק" מנותח בספר; מתועד בו, כנראה בלי משים, גם ניצחון הלאומיות הציונית. שני הניצחונות הללו שלובים זה בזה. שנת 1967, שלפניה נעצר מסע המחקר של קרמפף, היא נקודת המוצא של השפל הגדול שינביט משנות השבעים ואילך צמיחה סימולטנית של קיצוניות לאומנית ופונדמנטליזם של השוק, המגולם באידיאולוגיה הניאו-ליברלית.

בספרו של אריה קרמפף טמונה תרומה נכבדה לחקר הכלכלה הפוליטית של פיתוח ובנאקות מרכזית בכלל, ולסוציולוגיה הכלכלית בישראל בפרט. ספר זה מעשיר בידע ומחברו מרחיב ביד חוקר מיומנת את הצוהר להבנת פרקים מרתקים בתולדות המדינה. ובעיקר הוא ממריץ את קולטני הסקרנות להמשיך ללמוד ולבחון את הקונפיגורציה המוסדית הייחודית שהתגבשה בחלקת הארץ הזו – הקפיטליזם הישראלי.

מקורות

- גרינברג, ל' (1993). *ההסתדרות מעל הכל*. ירושלים: נבו.
 לוינתן, נ' וברקאי, ח' (2004). *בנק ישראל: חמישים שנות חתירה לשליטה מוניטרית*. ירושלים: בנק ישראל.
 ממון, ד' ורוזנהק, ז' (2009). *בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאו-ליברלי*. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המיוחד.

Davis, M. (1971). That's interesting! Towards a phenomenology of sociology and a sociology of phenomenology. *Philosophy of the Social Sciences*, 1(4), 309—344.

Shalev, M. (1992). *Labor and the political economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.